

Лінивi пiвденцi: як виглядають українцi в дзеркалі імперської літератури?

Імперська література завжди зображує колонізовану націю як суспільство неповноцінне, незріле, як сировинний матеріал для будівництва великої й величної держави. До прикладу можна згадати, як фемінізувало свого часу індійських чоловіків письменство британське. Українці в російській літературі від початку ХІХ ст. поставали лінивими південцями, плем'ям, що танцює й співає, анархічним неупорядкованим прикордонням. Але що Росія на заході збройно перемогла культурно вищі народи, українців та поляків, то класичний наратив працював зі збоями. І принаймні від Пушкіна потужно утверджується образ українців як безчільних і підступних зрадників, небезпечних Інших. Зрадником, переступником і негідником у поемі «Полтава» постає гетьман Іван Мазепа. Автор без церемоній перебріхує біографію українського державця, звинувачує його в найстрашніших моральних гріхах, доповнює церковну анафему літературною. Впродовж усього ХІХ ст. діячів українського руху називали «мазепинцями» й інкримінували їм злочини проти великої імперії.

Привид сепаратизму ніколи не переставав лякати Росію. З ним боролися, його трактували все більш серйозно: згадаємо розправу з кирило-мефодіївським товариством, укази про заборону мови, літератури, друку, перекладацтва, театру. (До речі, Тараса Шевченка покарали набагато суворіше, аніж інших братчиків, зокрема, й тому, що суддів обурило віроломна невдячність кріпака, облагодіяного царською родиною. Замість співати гімни своїм добротинцям, він уже в першій поемі ствердив, що «москалі – чужі люди, // роблять лихо з вами». Обстоювання національної тожсамості прирівняли до гідного найвищої кари злочину).

Але все це виявилось марним, і 1917 р. заляті й тавровані мазепинці створили власну державу. Звідтоді обвинувачення у зрадництві посилювалися, й тиражуванням образу віроломного українця займалася потужна пропагандистська машина. Якраз у ставленні до України якнайвиразніше видно спадкоємність імперії білої й червоної, самодержавної й «комуністичної». Втрата колоній, насамперед України, втрата, яка означала крах імперських амбіцій, завжди сприймалася катастрофічною, тож «українські буржуазні націоналісти» незмінно залишалися найстрашнішими ворогами. «Собірательніцей земель» комуністична партія, як проникливо завважують персонажі датованого 1926 р. роману Хвильового «Вальдшнепи», стала мало не з перших своїх днів при владі. Прикриваючись пріснопам'ятним гаслом «пролетарського інтернаціоналізму», провідні російські письменники насправді намагаються допомагати режиму розбудовувати нову державницьку ідеологію.

Мабуть, найталановитішим агітаційним романом стала «Біла гвардія» (і відповідно написана за його сюжетом надзвичайно популярна п'єса «Дні Турбіних»). Булгаков мав суттєву перевагу, бо знав, що називається, місцеву специфіку, проживши багато років у Києві. До того ж, виглядає, ненавидів усе

українське не лише з суто ідеологічних, але й з певних дуже особистих спонук. Із клятими петлюрівцями у російського класика пов'язані якісь глибинні психологічні комплекси й душевні урази.

Ці приватні образи й кривди пов'язані з травмою всієї імперської культури. Зокрема й тому, що Київ мав непорівнянно давнішу історичну традицію, аніж Москва, з Могилянської академії мусили запрошувати вчених, з України везли в московські й петербурзькі музеї реліквії, аби потверджувати спадкоємність влади. Придумувалися софістиковані теорії про те, як тісно пов'язані Русь Київська та Московська. І от тепер, на превеликий подив і жах творців великих міфів, усе почало валитися. Адже якщо ненависні Булгакову і компанії Симон Петлюра чи Павло Скоропадський утвердять суверенну державу, то гвалтовно узурпованої спадщини – предківщини можуть і позбавити. Прикметно, що в «Білій гвардії» раз у раз з'являються згадки про пам'ятник князю Володимирі з осяйним, підсвіченим електрикою хрестом, який вказує шлях у темряві. Коли і князь-хреститель, і Софійський собор, і Лавра, і вся київська (та й не лише київська) архітектура кладуться, наголошено в романі, у фундамент російської величчї, тоді в Україні нібито зостаються тільки «шевченківські хати», як писав колись Паустовський, і темна бандитська стихія. Але у святій Софії зазвучала українська мова, на майданах затріпотіли жовто-блакитні прапори – і так ще, чого доброго, й археологічні скарби доведеться повертати. А заповнити вітрини в петербурзьких і московських музеях не буде чим. І історія, безвідносна до київського періоду, видаватиметься зовсім не такою славною, як уже узвичаїлося. І традиції великої російської літератури, представниками якої гордо почуються Булгаков чи Паустовський, виявляться доволі кучими. Тож боротися доводилося за власні статусні привілеї.

І доброхитні пропагандисти кинулися ревно захищати імперські святощі від місцевих варварів, усіх тих петлюрівців та гетьманців, що невідь-звідки з'явилися на кону історії. У «Білій гвардії» в цьому контексті дуже цікавий епізод із пам'ятником Богдану Хмельницькому. Гетьмана включили в імперський дискурс як речника єдності народів під скіпетром православного царя, а на монументі, відкритому 1888 р., красувався напис «Богдану Хмельницькому единая неделимая Россия». 1919 р. напис почали демонтовувати. І ось спробу звільнити творця Української козацької держави з «полону» Булгаков описує як нікчемне змагання пігмеїв із незворушним та грізним велетнем. Раптом пробилося крізь хмари криваве сонце, якого нібито ніколи в Києві ще не бачили: «Сонце обарвило в кров головний купол Софії, а на площу від нього лягла дивна тінь, так що став у цій тіні Богдан фіолетовим, а натовп розхвильованого народу ще чорнішим, ще густішим, ще неспокійнішим. І було видно, як по драбині піднімалися на скелю сірі, оперезані хвацькими ременями і штиками, намагалися збити напис, що вирізнявся на чорному граніті. Але марно ковзали й зривалися з граніту штики. Здиблений же Богдан люто рвав коня зі скелі, стараючись втекти від тих, хто навис ваготою на копитах».

Битви за пам'ять стали в ході революції дуже важливим складником політичного протистояння. «Українізація» гетьмана Хмельницького була тоді одним із важливих епізодів. Уже в квітні 1917 р. сформувався «Перший український імені Богдана Хмельницького полк», власне перша українська військова частина, бійців якої називали богданівцями. Спогад про минуле виявився

конче необхідним для структурування сучасності, гетьман Хмельницький став одним із символів тепер уже української держави та української ідентичності.

Для розуміння важливості різних ідеологічних опозицій варто звернути увагу на те, з якою дивовижною легкістю міняється колір прапора у фіналах «Білої гвардії» та всього кількома роками пізніших «Днів Турбінних». Михайл Булгаков дає чудову ілюстрацію до обстоюваної поважними істориками тези про те, що нація, а не клас, непорівнянно більше здатна до збереження засад ідентичності й культурної пам'яті. Але водночас і підриває популяризоване російськими більшовиками гасло «пролетаріат не має батьківщини». Білогвардійці в квартирі Турбінних, які співають «сильный, державный, царствуй на славу», здавалося б, менш за все здатні знайти спільну мову з налаштованими на рішуче знищення самих основ старого світу виконавцями «Інтернаціоналу». Але якраз це й відбувається в прикінцевому епізоді п'єси. І охоронці бронепоезда «Пролетар», і білі офіцери однаково думають і дбають про рідну Росію та її майбутній розквіт. Їх об'єднує спільність історичного досвіду й мова. Натомість ніколи пролетарям із бронепоезда не порозумілися з петлюрівцями, котрі зазіхнули на цілісність царственої держави. (Схожі акценти вловлюються і в мемуарах ще одного «малороса», киянина Костянтина Паустовського. Попри те, що він пише з позиції визнаного вже радянського письменника, його оцінки ніби ж однаково непримиренних ворогів більшовицької влади дуже різняться. Петлюрівці постають у найчорнішому колориті. Натомість епізод, коли Денікін вивісив указ про повернення Києва в лоно Росії, Паустовський не вважає за потрібне хоч якось коментувати).

Цивілізаційний розлом у Булгакова проходить за національною ознакою. Київ тут, зрозуміло, «мать городов русских», і його архітектурні шедеври, палаци, церкви, весь життєвий уклад і стиль, зрештою, його аристократична еліта уособлюють найвищі осяги людського духу. І цей прекрасний, досконалий світ ураз виявився загрозеним, бо його обступили (знову ж у згоді з логікою міфологічної свідомості) якісь пекельні виродки, покручі й почвари, залили брудні хвилі, підняті кінецьсвітнім смертоносним ураганом.

Прояснити роль Булгакова як речника російського імперіалізму нині надзвичайно важливо, бо від імені «корінних киян» і нині продовжують стверджувати, що ніхто краще за нього не представив Київ, тож музею й шани всіляко заслуговує. Булгаков український Київ принизив і спаллюжив. Поєднати й примирити його візію міста з візіями наших блискучих урбаністів, як Домонтович чи Підмогильний, не вдасться. Музей Булгакова в Києві може стати хіба що філією центру вивчення загроз російського імперіалізму.

Поновна хвиля обвинувачень у віроломному зрадництві піднялася з початком Другої світової. Вину за втрату величезних територій, за страшні помилки початкового етапу протистояння намагалися перекласти на український народ, який нібито запродався окупантам. Усі, хто зостався на окупованих землях, оголошувалися колаборантами. Сталін нібито навіть розглядав можливість депортувати українців на російську Північ, однак не вистачило для того вагонів. Під впливом потоку звинувачень про відступництво багато роздумує в «Щоденнику» Олександр Довженко. А в заборонену особисто кремлівським вождем «Україну в огні» вводить епізод партизанського суду над дівчиною Христею, яка стала дружиною італійського офіцера. «Полізла

в ліжку до ворога». Її звинувачують у тому, що втратила національну гордість і людську гідність. Знаючи про власну приреченість, підсудна питає своїх обвинувачів, чому її перед війною вчили «класам» і таврували націоналізм, чому не виховували гордою й певною своєї ідентичності.

Російська пропаганда так довго й старанно зображувала українців нікчемними зрадниками, слабкими, піддатливими й мізерними, що, схоже, імперська влада чи не повірила у власну вигадку. Може, тому вони й були певні, що бліцкриг 2022 р. вдасться тріумфально, що путінські танки зустрічатимуть із квітами й триколорами?

Нині лунають голоси про необхідність остаточного вилучення російської культури з українського простору. На емоційному рівні така реакція більш ніж зрозуміла. Але від географії не втечеш, і варвари на кордоні нікуди не подінуться. Конче необхідно деконструювати імперські міфи і тим самим підірвати дієвість пропаганди. Ба більше, маємо бути свідомими внеску українців в імперську літературу, мистецтво, зокрема в XVII–XVIII ст. Маємо розуміти, що український культурний спротив імперії ніколи не припинявся, а всі моделі модернізації завжди в нас були зорієнтовані на Захід. Відкрилося вікно можливостей – світ хоче знати про Україну. Це шанс показати вітчизняну культуру в її органічних зв'язках зі спільним європейським простором. І водночас її становище, її виклики на лінії розмежування світів, зіткнення цивілізації.

Бібліографія

Агеєва Віра. Українці в дзеркалі імперської літератури // Український тиждень. 14 червня 2022 р. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/255128>

Віра АГЕЄВА